

Zaman bəşəri maraqlara, ümumi faydalara qarşı çixanları ağır cəzalandırır. Ermənistanın işğalçılıq siyasəti regional maraqlara da zərbə vurdu. Qərbi Şərqlə birləşdirən tarixi nəqliyyat xətlərindən biri olan Zəngəzur dəhlizi məhz Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddiası və hərbi təcavüzü ilə bağlandı. İlk növbədə, Ermənistanın özü blakadaya düşdü. Ən azı, regiondakı 6 dövlətin beynəlxalq aləmə çıxışı çətinləşdi. Bunun Şanxaydan Lissabonadək uzanan dünyanın ən uzun nəqliyyat şəbəkəsinə də mənfi təsiri ciddi duyulmaqdadır.

Ermənistanın özünə, yaxın qonşulara və bütövlükdə beynəlxalq aləmə vurduğu zərbənin amansız cəzasını çəkir, sarsıdıcı aqibətini yaşayır. İşğalçı ölkənin bu “özünəqapanma sindromundan” ayrılması üçün 30 illik sülh danışıqları kifayət etmədiyi kimi, II Qarabağ savaşındakı ağır məğlubiyyət də 7 aydır ki, bəs etmir. Yaxın qonşular və beynəlxalq aləm isə israrlıdır: “Zəngəzur dəhlizi mütləq açılmalıdır!”.

Bütün bunların nəticəsi olaraq Ermənistanın 30 ildən artıq müddətdə donmuş mövqeyi, deyəsən, yavaş-yavaş eriməkdədir. Bu ölkənin siyasi dairələri Zəngəzur dəhlizinin açılmasını hakimiyyət uğrunda mübarizə alətinə çevirsələr də, indiki rəhbərliyi təmsil edən Nikol Paşinyan İrəvandan Naxçıvana, oradan da Azərbaycana gedən yolun açılmasını “uzun müddət evdə oturmuş adamın, nəhayət, çölə çıxmaq ehtiyacı” kimi dəyərləndirmişdir. Ölkəyə “azərbaycanlıların gəlməsi qorxusu”nu xatırladılara isə onun cavabı belə olmuşdur: “Qonşu İrandan və Gürcüstandan azərbaycanlılar Ermənistanı ötən müddətdə həmişə gəliblər, bu barədə danışılmasa da, odan qorxmaq lazım deyil”.

Qədim Azərbaycan vilayəti, tarixin amansız hökmü ilə iki yerə bölünmüş Zəngəzur təkcə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi deyil, həm də qədim sivilizasiya məkanı olmuş zəngin turizm bölgəsidir. Bu sivilizasiyanı azərbaycanlıların əcdadları yaratdığından Zəngəzurun beynəlxalq və regional turizm şəbəkəsinə qoşulması da, ilk növbədə, Azərbaycanın maraq dairəsində olmalıdır. Zəngəzur nəqliyyat dəhlizinin beynəlxalq önəmini onun hələlik çətin görünən turizm hədəfləri daha da artırır. Əvvəla, azərbaycanlılar yaxın 1 əsrdə itirdikləri dogma yerlərə gedə bilmək imkanı qazanarlar. Bundan əlavə, Zəngəzura gələn hər bir xarici turist bu mədəniyyətin xalqımıza məxsus olduğuna əmin olar. Bu zəruri hədəfə çatmaq üçün ölkəmiz indidən lazımı hazırlıq işləri aparmalıdır.

Ölkəmizdə turizmin inkişaf üçün potensial cazibə gücünə malik olan istiqamətlərdən biri Naxçıvan–Zəngəzur–Şuşa turizm marşrutudur. Həm beynəlxalq, həm də Azərbaycan daxili turizm səfərləri üzrə səyahət güzərgahlarında mühüm kecid məntəqəsi olan Zəngəzurdan bu məqsədlə istifadə olunması uzun müddət istifadəsiz qalmış həmin marşrutun imkan-

da çətinlik çəkirlər. Doğurdan da, son min il ərzində baş vermiş tarixi prosesləri bir tərəfə qoyub, hətta mövcud xəritəyə belə diqqətlə baxdıqda Dərbənddən Zəncana, Xəzərdən Kərkükə qədər üç tərəfdən Türk–Oğuz yaşayış məskənləri ilə əhatə olunmuş bir ərazinin nəyə görə hazırda ermənilərə aid olduğu hər kəsde haqlı suallar yaradır. Hər halda,

Zəngəzur daha sonra xronoloji olaraq Şəddadi, Səlcuqlu, Monqol, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi, Osmanlı dövlətlərinin tabeliyində olub. Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycanda xanlıqların yaranması ilə Zəngəzur mahalı, əsasən, Qarabağ xanlığının tərkibində olub. XIX əsrin əvvəlində Cənubi Qafqaza rusların gəlməsi ilə başlayan

Naxçıvandan Zəngəzur dəhlizi ilə bu uzun və maraqlı yola çıxanlar, ilk olaraq, Mehri rayonu ilə tanışlıq imkanı əldə edirlər. Azərbaycanlılar üçün bu bir növ daxili turizm marşrutu olsa da gələcəkdə Zəngəzur dəhlizindən istifadə edəcək əcnəbilər üçün bu yol çox maraqlı beynəlxalq turizm marşrutu kimi yaddaşlarda qalacaq. Adının heç

keçmişdə bu torpaqlarda döyüşlər olmasa da, dağıdılmış infrastruktur, primitiv sosial-mədəni şərait və Anadolu türklərinin ifadəsi ilə desək, “Hacı Murad dönəmi”ndən qalmış nəqliyyat vasitələri və yaşayış binaları Mehridə kəskin nəzərə çarpır.

Tarixi baxımından Zəngəzura səyahət edən turistlər üçün Mehridə ən cazibədar yaşayış

tayfalarından xəbər verir.

Qafan Zəngəzurun böyük rayonlarından biri olub, cənubda Qubadlı və Zəngilan, şərqdə Siyazan və Qorus, cənub-qərbdə Mehri rayonları ilə həmsərhəddir. Ərazisi Mehri rayonundan, təxminən, 2 dəfə çox olub 1345 kvadrat kilometrdir. Əsasən, dağlıq əraziyə malik olub, ən yüksək zirvələri Qapıcıq və Xusdub dağlarıdır. Dəmir yolu xətti vardır. Qafan Bakı və İrəvan şəhərlərindən, təxminən, eyni məsafədədir.

Qafana tarixi nəzərdən baxdıqda, Ermənistan sovet ensiklopediyasında da yazıldığı kimi, bu qədr böyük ərazinin V əsrdən 1920-ci ilə qədər heç bir erməni dövlətinin tərkibində olmadığını görürük. Zəngəzurla ilk dəfə tanış olanlar üçün təkcə Qafan rayonunda 200-dən artıq kənd, çay, göl, dağ zirvəsi adlarının türk mənşəli olduğunu bilmək çox maraqlı faktlardır. Nə qədər erməniləşdirilməyə çalışsalar da, müasir Ermənistan xəritəsində hələ də azərbaycanca adları görmək mümkündür.

Kitabi Dədə Qorqud dastanında da xatırlanan belə yurd yerlərimizə Zəngəzur mahalında da rast gəlinməkdədir. Qafanda 1988-ci ilədək 40-a yaxın kənddə azərbaycanlılar yaşamışlar. Lakin 1918-ci ildə bu kəndlərdə, xüsusən, 5 mindən çox əhalisi olmuş Qatar və 2 mindən çox sakini olmuş Oxçu kəndlərində baş vermiş qırğınlar nəticəsində azərbaycanlılara qarşı kütləvi cinayətlər törədilib. Qafana getmək üçün səyyahlar Mehri–Qacaran yolunu seçə bilərdər. İran sərhəddindən 50 kilometr məsafədə, Oxçuçay yatağında yerləşən və keçmiş adı Oxçu olmuş bu şəhər özünün mis-molibden mədənləri ilə tanınır. Buradan, təxminən, 30 kilometr məsafədəki Qafan şəhərinə 40 dəqiqəyə çatmaq olar.

Qafan Zəngəzurun böyük şəhərlərindən biridir. Ermənistanla törədilmiş ən son etnik təmizləmədən sonra 1991-ci ildə şəhərin adı da mənəvi terrora məruz qalaraq rəsmi qərarla “Kapan” adlandırılmışdır. Habuki, “Qaf” dağı haqqında Azərbaycanlı mütəxəssislərə görə, Qapıcığa ən yaxın böyük şəhərin adının onunla bağlı olması da ən məntiqli səslenir. Oxçuçayın orta axarındakı Qafan cənub-şərqdən Bərgüşad, cənubdan Mehri dağ silsiləsi, qərbdən Xustub zirvəsi ilə əhatə olunmuşdur. Qafanın təkrarsız təbiəti və florası çox qədimlərdən səyyahları özünə cəlb etmişdir. Qafan Zəngəzura meşələrlə zəngin olan bir rayondur. Burada Oxçuçay hövzəsinin yuxarı hissəsində “Turşsu” deyilən məşhur mineral bulaqlar vardır. Qazangöl və Yaşılıgöl gölləri də Qafanda yerləşir.

(ardı var)

Əli CABBAROV,
Naxçıvan Dövlət
Universitetinin dosenti,
Sankt-Peterburq Beynəlxalq
Turizm Akademiyasının üzvü

Naxçıvan–Zəngəzur dəhlizinin bölgədə sabitlik və əməkdaşlıq perspektivləri

ların reallaşdırmağa imkan verərdi. Bu, eyni zamanda, 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində ölkəmizin qazandığı parlaq qələbədən sonra bölgədə uzunmüddətli sabitliyin yaradılması yolunda daha bir maraqlı ideyadır.

Turizmin bütün dünyadakı post-konfliktlər dövründə ən yaxşı sabitləşdirici, sosial-iqtisadi, humanitar inkişaf vasitəsi olması bu baxımdan, Naxçıvan–Zəngəzur–Şuşa turizm marşrutunun, ümumiyyətlə, Zəngəzur dəhlizinin gələcək perspektivlərini bir daha ortaya qoyur. Təcavüzkar Ermənistan tərəfindən otuz ilə yaxın müddətdə işğal altında saxlanmış Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin yenidən inkişaf etdirilməsi, bu torpaqlardan köçkün düşmüş dinc əhalinin öz doğma yerlərinə qaytarılması, ümumilikdə, Cənubi Qafqazda dayanıqlı sülhün bərqərar olunması baxımından Zəngəzurun tanışlıq, rekreasiya və tranzit imkanlarının turizm dövryyəsinə cəlb olunması bu bölgədə həllivacib ən əhəmiyyətli məsələlərdən biridir.

Bu mənada, 10 noyabr 2020-ci il tarixdə Azərbaycan, Rusiya və Ermənistanın birgə imzaladığı üçtərəfli razılaşmanın şərtlərinə əsasən, bölgədə kommunikasiyaların yenidən açılması bu turizm marşrutunu da yenidən gərgəyə çevirəcəkdir. Tank üstündə olmasa da, bu dəhliz vasitəsilə 101 il əvvəl olduğu kimi, azərbaycanlılar yenidən keçərək İslam mədəniyyətinin taytaxtı Naxçıvandan Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşayadək bütün Zəngəzura, oradan da Qərbi Azərbaycana çıxış yolu əldə edəcəklər.

Zəngəzur özünün yerləşmə mövqeyi, qeyri-adi təbiəti və tarixi-mədəni zənginlikləri ilə hər kəs üçün cazibədarlıq. Cənubi Qafqaza ilk dəfə səyahət edən çox sayda əcnəbi üç parçaya bölünmüş böyük Azərbaycan arasındakı bu dilimin xəritədə nədən başqa rəngdə olmasını çox çətin başa düşür. Eləcə də Naxçıvana ilk dəfə səyahət edən turistlər bu ərazinin Azərbaycanın əsas hissəsindən nədən aralı düşdüyünü anlamaya-

tarixi ədalət olsaydı, bu belə olmalıydı!

Tarixi Azərbaycan torpağı Zəngəzurun turizm marağı baxımından öyrənilməsi nostalji deyil və gələcək iqtisadi-humanitar inkişaf perspektivləri baxımından çox əhəmiyyətlidir. Keçmişə qayıdış ona görə vacibdir ki, yeni dövrdə Zəngəzura səyahət edə biləcək hər bir şəxs, xüsusən, gələcək nəsillər bu torpağın əsl sahibləri haqqında təsəvvürlər əldə edə biləcək. Onlar indiki Ermənistanın bir dövlət kimi formalaşdırılması zamanı baş vermiş bütün hadisələrin gerçək üzü ilə tanış olacaqlar. İndiki dövrdə emənilər buradakı yerləri erməniləşdirilmiş adları ilə dünyaya tanıtmaya çalışsalar da, onların buraya köçürülməsindən min il əvvəllər mövcud olmuş tarixi abidələr əsl həqiqətə güzgü tutur.

Zəngəzurun türkmənşəli yaşayış məntəqələrinə qayda bilmək, bu baxımdan, hər bir azərbaycanlının arzusudur. Qərbi Azərbaycanda indiki erməni əhəlsinin dörrdə üçünün 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra buraya köçürülməsi ilə yarandığını və onların heç zaman burada aborigin insanlar olmadığını biliriksə, o zaman Zəngəzurun və digər mahalların da türkmənşəli yaşayış məntəqələri, qədim mədəniyyət nümunələri daim bizim diqqətimizi cəlb edir. Belə yaşayış məntəqələri isə çox da uzaq olmayan keçmişdə yüzlərlə və daha çox olub.

Belə ki, 1932-ci ildə, yeni sovet hakimiyyətinin gücləndiyi bir dövrdə Tiflisdə dərc olunmuş “Sovet Ermənistanın əhalisi” adlı nəşrdə ermənilərin özləri tərəfindən bu ölkədəki 2 min 310 kənddən 2 mininin adının türk mənşəli olduğu göstərilir. Bu ölkədəki 36 rayondan 33-də azərbaycanlıların yaşaması da tarixi sənədlərdə çox ciddi şəkildə əks olunmaqdadır. Zəngəzura gəldikdə isə XX əsrin əvvəllərində bu mahaldakı 7 rayonda 240 azərbaycanlı kəndi olub ki, bu da ermənilər yaşayan məntəqələrin sayından 3 dəfə artıq idi.

Zəngəzurun tarixi çox keşməkeşli olub. Hələ VII əsrdə ərəblərin istilasına məruz qalmış

qara günlər Zəngəzurdan da yan keçməmişdir.

Əvvəllər Qarabağ əyalətinin tərkibində Həkəri və Bərgüşad çayları hövzəsindən tutmuş Zəngəzur dağ silsiləsində böyük bir mahalı tutan bu torpaqlar 1841-ci ildə Zəngəzur və Mehridən ibarət olmaqla iki yerə bölünmüşdür. Daha sonrakı dövrlərdə Zəngəzurun taleyi daha da mürəkkəb olsa da, bu ərazinin Qafqaz Albaniyası dövründəki kimi yenə də Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğu tarixi sənədlərdə qəti şəkildə öz əksini tapıb. Buna görə də xalqımızın Zəngəzura olan marağı hər bir azərbaycanlının min illər ərzində formalaşmış qan yaddaşından süzülüb gələn Vətən sevgisinin məhsulu kimi dəyərləndirilməli və bütün dünya da bunu belə qəbul etməlidir.

Yüzlərlə əvvəlki kimi, indi də Zəngəzurdə zəngin tanışlıq və təbii-rekreasiya ehtiyatları vardır. Təəssüf ki, buradakı təbii və tarixi-mədəni turizm ehtiyatları hazırda Ermənistan tərəfindən istismar olunub, bu ölkə iqtisadiyyatına külli miqdarda gəlir qazandırır. Ona görə də bunların burada aborigin insanlar olmadığını biliriksə, o zaman Zəngəzurun və digər mahalların da türkmənşəli yaşayış məntəqələri, qədim mədəniyyət nümunələri daim bizim diqqətimizi cəlb edir. Belə yaşayış məntəqələri isə çox da uzaq olmayan keçmişdə yüzlərlə və daha çox olub.

Ermənilər 30 ilə yaxın bir dövrdə işğal etdikləri Qarabağ torpağından qovulduqdan sonra onların Azərbaycanın nə qədər sərvətlərini talan etdiyini görən dünya birliyi bundan sonra Zəngəzura və eləcə də indiki Ermənistanla nə qədər sayda tarixi Azərbaycan kənd və şəhərlərinin erməniləşdirildiyini, alban kilsələrinin qırıq-riyanlaşdırılıb erməni abidəsi kimi istismar olunduğunu, azərbaycanlıların təkcə XX əsrdə dörd dəfə deportasiya məruz qoyulduğunu, onların tarixi məskənlərinin necə yox edildiyini səyahətlər yolu ilə görərik. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin dediyi kimi: “Ermənistan bunu istəyə də, istəməyə də!”.

cür sona qədər erməniləşdirə bilinmədikləri Mehri cənubda Araz çayı vasitəsilə İranla, qərbdə Ordubadla, şərqdə Zəngilan və şimalda Qafan rayonları ilə həmsərhəddir. Ərazisi, təxminən, 660 kvadrat kilometr olub, yüksək dağlıq lanşafta malikdir. Sovet dövründə rayon ərazisindən, Araz çayı boyunca Azərbaycanın mülkiyyətində olmuş dəmir yolu keçirdi. 1988-ci ildən ermənilərin başladığı münafiqşədən sonra bu dəmir yolu da istifadəsiz qalmış, yal infrastrukturunu dağıdılmış, hətta polad relslər belə metal parçası kimi qonşu ölkəyə satılmışdır.

Mehri rayonu ərazisində sonradan adları eybəcər hala salınmış çox sayda azərbaycanlı kəndləri vardır. Hazırda 5 min nəfərdən də az əhalisi olan Mehri şəhəri ilə yanaşı, rayondakı Aynazur, Əlidərə, Əmrah daşı, Bənövşəbuşt, Qul, Maralzəmi, Mülkü, Nüvədi kimi kəndlərin də qədim türklərə aid yurd yerləri olduğunu onların adlarından da görmək olar.

Hazırda Ermənistandakı gərgin demoqrafik vəziyyət ucbatından onların da əksəriyyəti tamamilə boşdur. Mehri özünün yüksək dağ aşırımı ilə seçilir. Şimaldan 2 min 500 metrədən yüksək olan dağ aşırımı və cənubdakı Mehri qalası diqqəti cəlb edir. Zəngəzura köçürülmüş ermənilər bir qayda olaraq alban kilsələrinin özləşdirilməsi ilə məşğul olduqdan Mehri qalası qalıqlarının erməniləşdirilməsinə imkan tapmamışdır. Əvəzində, Mehriyə gəlmiş turistlərin yol qeydlərindən və fotosəkillərdən buradakı tipik erməni həyat tərz elementləri diqqəti cəlb edir. Belə ki, Qarabağdan fərqli olaraq, yaxın

məntəqələrindən biri, şübhəsiz, Nüvədi kəndidir. Belə ki, 1920-ci ildə Moskvanın təzyiqi ilə Zəngəzurun Ermənistanı verilməsindən sonra Nüvədi kəndi əvvəlcə Zəngilanda qalmışdır. 1969-cu ildə isə rəsmi olaraq Mehri rayonuna hədiyyə olunmuş Nüvədi kəndinin əhalisi sovet hakimiyyəti dövründə bu respublikada azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş mənəvi terror və diskriminasiyaya qarşı inadla müqavimət göstərmişdir. Onlar burada gülcü təsərrüfatı qurmuş və öz vəsaitləri hesabına sosial-mədəni həyat şəraiti-məktəb, klub, kitabxana, həkim ambulatoriyası yaratmış, 30-dan artıq alim yetişdirmişlər.

1988-ci ilin sonuna yaxın Ermənistandan 250 min nəfər soydaşımızın deportasiyası tamamlandı da, Nüvədi Qərbi Zəngəzurdə azərbaycanlıların son qalası statusunu qoruyub saxladı. Yalnız 1991-ci ilin avqustunda kənd rus əsgərlərinin də dəstəyinə arxalanan ermənilər tərəfindən işğal olundu və 2 minə yaxın sakini qaçqın düşdü. Buna görə də Naxçıvan–Zəngəzur–Şuşa marşrutunda hər bir azərbaycanlının Nüvədinin hünər dastanı ilə yerində tanış olması, bu kənddə qalmış həyat izlərini öz gözləri ilə görmək istəyi olacaqdır. Turizm marağı baxımından Zəngəzurun hər yerində olduğu kimi, Mehriyin Nüvədi kəndində də qədim türk tayfalarının izlərinə rast gəlmək olar. Nüvədi yaxınlığındakı Qarqadaş dağındakı Göytürk qayaüstü rəsmlərini xatırladan işarələr qədimdə burada yaşamış qarqar